

B) Neşirleri. Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed fi uşûli'l-fıkh* (I-II, Dımaşk 1385/1965 [Fransızca olarak kaleme alınmış uzun bir girişle birlikte]); İbn İshak, *es-Sîre* (*Sîretü İbn İshâk el-müsemâ bi-Kitâbi'l-Mübede' ve'l-meb'âş ve'l-megâzi*, Rabat 1976); Reşid b. Zübeyr, *ez-Zehâ'ir ve't-tuĥaf* (Küveyt 1959); Nu'mân b. Muhammed b. İrâk, *Kitâbü Ma'deni'l-cevâhir fî târihi'l-Başra ve'l-Cezâ'ir* (İslâmâbâd 1973); Radyüüddin Ahmed b. İsmâil el-Kazvînî, *Kitâbü's-Serd ve'l-ferd fî şahâ'ifi'l-aĥbâr* (İslâmâbâd 1411); İbn Kuteybe, *Kitâbü'l-Envâ' fî mevâsîmi'l-'Arab* (Charles Pellat ile birlikte, Haydarâbâd 1375/1956; Bağdat 1988); Vâkıdî, *Kitâbü'r-Ridde ve nebze min fütûhi'l-'Irâk* (Paris 1989). Hamidullah ayrıca Ebû Hanîfe ed-Dineverî'nin *Kitâbü'n-Nebât* adlı ansiklopedik eserinin bir kısmını (Kahire 1973; Karaçi 1993), Belâzürî'nin *Ensâbü'l-eşraf*'ının Hz. Peygamber'in hayatıyla ilgili bölümünü (Kahire 1959), Muhammed b. Habîb el-Bağdâdî'nin *Kitâbü mâ câ'e ismâni eĥadühümâ eşheru min şâhi-bihî fe-sümmiyâ bihi* adlı risâlesini, *Kitâbü'l-Emsâl*'inin bir cüzünü (MMİlr., IV/1 [1375/1956], s. 35-45) ve Hemmâm b. Münebbih'in *es-Şâhiyetü's-şâhiha'sını* (MMİAdm., XXVIII [1953], s. 96-111; Dımaşk 1954; Hyderabad-Deccan 1955, 1956 [Urduca tercümesiyle birlikte], 1961, 1967; Paris 1979) yayımlamıştır. *es-Şâhiyetü's-şâhiha*'nın baş tarafında hadislerin tedvinine dair geniş bir girişi bulunmaktadır. Eser Kemal Kuşçu (*Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahifa-i Hemmam İbn Münebbih*, İstanbul 1967), Talat Koçyiğit (*Hemmâm İbn Münebbih'in Sahifesi*, Ankara 1967) ve M. Rağıp İmamoğlu (*İlk Hadis Mecmualarından Hemmam b. Münebbih'in Hadis Mecmuası*, Ankara 1966-1967) tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

Hamidullah'ın çeşitli dergilerde yayımlanan çok sayıda makalesinden bazıları şunlardır: "İslâm Hukukunun Kaynakları Açısından Kitâb-ı Mukaddes" (trc. İbrahim Canan, *İİFD*, III [1979], s. 379-410; IV [1980], s. 313-326); "İslâmî İlimlerde İsrâîliyat Yahut Gayr-i İslâmî Menşeli Rivayetler" (*İİFD*, sy. 2 [1977], s. 295-319); "İslâm'da Devletler Hususi Hukuku Mefhumu" (*Annales de la faculté de droit d'Istanbul*, XII/18 [1962], s. 320-339); "İslâm'da Hac" (trc. M. Âkif Aydın, *İTED*, VIII/1-4, [1980], s. 123-162); "Hicrî Takvim ve Tarihî Arkapları" (trc. Kasım Şulul, *ÜÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IX/9 [2000], s. 671-685); "Hz. Peygamber'in İslâm Öncesi Seyahatleri" (trc. Abdullah Aydın, *EAÜİFD*,

sy. 4 [1980], s. 327-342); "İslâm'da Şahsî Teminatların Kaynakları Meselesi" (trc. Ahmet Özel, *Diyanet Dergisi*: Hicret Özel Sayısı [1981], s. 217-231); "Une ambassade du calife Abu Bakr auprès de l'empereur Heraclius et le livre byzantin de la prédiction des destinées" (*Folia Orientalia*, II/1-2 [1961], s. 29-42); "A Letter of the Prophet in the Musnad Script Addressed to the Yemenite Chieftains" (*HI*, V/3 [1982], s. 3-20); "Usûl al-Fıkh'in Tarihi" (trc. Fuad Sezgin, *İTED*, II/1 [1956-57], s. 1-18); "Constitutional Problems on Early Islam" (*İTED*, V/1-4 [1973], s. 15-36; 1924-1980 yılları arasındaki çalışmalarıyla ilgili seçme bir bibliyografya için ayrıca bk. *İslâm Peygamberi*, II, 1159-1169).

Muhammed Hamidullah'ın İslâm huku ve İslâm tarihine dair makaleleri derlenerek *İslâm'ın Hukuk İlmine Yardımları* (der. Salih Tuğ, İstanbul 1962), *İslam Hukuku Etüdleri* (İstanbul 1984), *İslâm Anayasa Hukuku* (haz. Vecdi Akyüz, İstanbul 1995) ve *Makaleler / İlk İslâm Devleti* (trc. İhsan Süreyya Sırma, İstanbul 1992) adıyla yayımlanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Muhammed Hamidullah, *The Muslim Conduct of State*, Lahore 1953, s. VI-VII; a.mlf., *İslâm Peygamberi* (Tuğ), I, s. XV-XX, 133; II, 1158-1169; a.mlf., "Mucize, Kerâmet ve İstidrâc", *Misafir Prof. Dr. M. Hamidullah'dan Konferanslar* (trc. Zahit Aksu), [baskı yeri ve tarihi yok], s. 4; Alim Yıldız - Tahsin Koçyiğit, *İlahiyat Fakültesi Dergileri Makale ve Yazarlar Fihristi (1952-2002)*, Ankara 2002, s. 242-243; Suat Yıldırım, *Oryantalistlerin Yanılgıları*, İstanbul 2003, s. 280-281; a.mlf., "Muhammed Hamidullah", *Yeni Ümit*, sy. 59, İzmir 2003, s. 7-12; M. Kâmil Yaşaroğlu, "Muhammed Hamidullah", *Çağdaş İslâm Düşünürleri* (ed. Çağfer Karadaş), Bursa 2003, s. 87-98; a.mlf., "Çok Yönlü Bir İslâm Alimi Portresi: Muhammed Hamidullah", *Yedi İklim*, XVI/157, İstanbul 2003, s. 58-59; İhsan Süreyya Sırma, "Paris Müslümanları Öksüz", *Yeni Dünya*, IV/44, İstanbul 1997, s. 49; a.mlf., "Üstad Muhammed Hamidullah'ın Ardından; O Klasik ve Modern Bir Âlimdi", *Bilgi ve Düşünce*, I/4, İstanbul 2003, s. 108-110; Ramazan Altınay, "Örnek Bir Çağdaş İslâm Bilimleri Araştırmacısı: Muhammed Hamidullah", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 3, Van 2000, s. 263-298; Mehmet Görmez, "Hamidullah Hocamız Üzerine Mehmed Said Hatiboğlu ile Söyleşi", *İslâmiyât (Kitâbiyât, Bülten)*, V/4, Ankara 2002, s. 4-13; Salih Tuğ, "Prof. Dr. Muhammed Hamidullah 1908-2002 (1326-1423 h.)", *Marife*, II/3, Konya 2002, s. 9-12; a.mlf., "Prof. Dr. Muhammed Hamidullah", *Yedi İklim*, XVI/157 (2003), s. 5-8; Yusuf Ziya Kavakçı, "Muhammed Hamidullah: Zamanımızın Dünya Çapındaki Dev İslâm Âlimi", a.e., XVI/157 (2003), s. 21-28; Hasan Mekki - Muhammed Zâkir, "Mevâkıf min hayâti's-seyh Muhammed Hamidullah", *er-Râbi'a*, sy. 460, Mekke 1424/2003, s. 87-89; Hasan Azûzî, "eş-

Şeyh Muhammed Hamidullah el-Haydarâbâdî: Hayâtühü, cihâdühü fi garbi Urûbbâ", a.e., sy. 460 (1424/2003), s. 90-91; İsmail Yakıt, "Tanıdığımız Çağdaş Bir İslâm Düşünürü ve Türk Dostu: Prof. Dr. Muhammed Hamidullah", *TY*, XXIII/192 (2003), s. 44-48; Casım Avcı, "Prof. Dr. Muhammed Hamidullah (1908-2002)", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, I/1, İstanbul 2003, s. 223-226; İsmail Kara, "Gurûb Etti Güneş, Dünya Karardı ...", *Dergah*, XIII/156, İstanbul 2003, s. 1, 14-18; A. R. Momin, "Professor Dr. Muhammad Hamidullah (1908-2002)", *JC*, LXXVII/4 (2003), s. 83-90; Hurşid Ahmed, "Daktır Muhammed Hamidullah", *Khuda Bakhsh Library Journal*, sy. 132, Patna 2003, s. 13-19; *Fıkr o Nazar* (Daktır Muhammed Hamidullah Husûsî İşâat), XL-XLI/1-4, İslâmâbâd 2003; *Ma'ârif-i İslâmi* (İşâat-i Hâs be Yâd-ı Daktır Muhammed Hamidullah), II/2-III/1, İslâmâbâd 2003-2004; Adem Apak, "Muhammed Hamidullah'ın Siyer İlmine Katkıları", *ÜÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIII/1, Bursa 2004, s. 53-72; Abdülhamit Birışık, "Hint Alt-kıtasında İslâm Araştırmalarının Dünyü Bugünü: Kurumlar, İlmî Faaliyetler, Şahıslar, Eserler", *Divân: İlmî Araştırmalar*, sy. 17, İstanbul 2004, s. 20.

 SALİH TUĞ – M. KÂMİL YAŞAROĞLU

MUHAMMED b. HANEFİYYE

(محمد بن الحنفية)

Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ali
b. Ebî Talib el-Hâşimî el-Kureşî
(ö. 81/700)

**Hz. Ali'nin
Havle bint Ca'fer el-Hanefiyye isimli
hanımından doğan oğlu.**

16 (637) yılında Medine'de doğdu. Hz. Ali'nin, ileride bir oğlu daha dünyaya gelecektiği ona adını (Muhammed) ve künyesini (Ebü'l-Kâsım) vermek için Resûl-i Ekrem'den izin aldığı rivayet edilir (İbn Sa'd, V, 91-92). Ancak kaynaklarda daha ziyade Benî Hanîfe esirlerinden olan annesi Havle bint Ca'fer el-Hanefiyye'ye nisbetle Muhammed b. Hanefiyye veya İbnü'l-Hanefiyye diye geçer.

Hz. Ali'nin halife seçildiği günlerde yirmi yaşlarında olan Muhammed cesaret ve kahramanlığıyla tanındı. İsteksiz olarak katıldığı Cemel Vak'ası ve Siffin Savaşı'nda babasının sancağını taşıdı. Siyasetten uzak durmayı ilke edinmesine ve bu hususta son derece tedbirli davranmasına rağmen Hz. Ali'nin oğlu olması sebebiyle adı siyasî hadiselerle karıştırıldı. Muâviye b. Ebû Süfyân'ın ölümü sırasında Medine'de bulunan Muhammed, Yezid'e biat etti. Yezid'e biat etmeyip aile fertleriyle birlikte Mekke'ye gitmeye karar veren Hz. Hüseyin'e bu hareketinin doğru olmadığını söyledi ve çocuklarının onunla gitmesine izin vermedi. Hz. Hüseyin'in Kerbe-

lâ'da şehâdetine çok üzülmüne rağmen Yezîd'e yaptığı biatı bozmadı. Muhammed'in bu tavrından memnun kalan Yezîd kendisini hilâfet merkezine davet etti ve ona karşı iyi davrandı. Muhammed de Yezîd'in ihsanlarını kabul etmekte bir sakınca görmedi (Belâzürî, III, 469-470). Pek çok kimse tarafından Ehl-i beyt'in tabii lideri olarak görülen Muhammed daha sonra Medine'ye döndü. Bu sırada Medine'de Yezîd'e karşı isyan hazırlıkları başlamıştı. İsyanın liderlerine hareketlerinin yanlış olduğunu söyleyerek onları vazgeçirmeye çalıştı. İsyanı bastırmak için gönderilen Emevî ordusunun Medine'ye yaklaştığı duyulunca Abdullah b. Abbas ile birlikte Mekke'ye gitti. Medine'deki isyanı bastıran ordu Mekke'ye yürüyerek Abdullah b. Zübeyr'i muhasara etti; ancak Yezîd'in ölüm haberi üzerine kuşatmayı kaldırıp Suriye'ye döndü. Bu sırada halifelliğini ilân eden Abdullah b. Zübeyr, Ali evlâdının lideri haline gelmesinden dolayı kendisinden çekindiği Muhammed b. Hanefiyye ile Abdullah b. Abbas'ı biata davet etti. Fakat onlar, halife olacak şahsın üzerinde bütün müslümanların ittifak etmesi gerektiğini söyleyerek bu teklifi reddettiler. Bir süre sonra Abdullah Tâif'e çekildi, Muhammed de Medine'ye döndü.

Emevîler Mekke'yi kuşattığı sırada Abdullah b. Zübeyr ile beraber olan Muhtâr es-Sekafî, Yezîd'in ölümünün ardından Kûfe'ye gidip imâmet hakkının Muhammed b. Hanefiyye'ye geçtiğini iddia etti ve onun adına bir davet başlattı. Ancak Muhammed bilgisi dışında gelişen bu durum karşısında ihtiyatlı davranmaya çalıştı. Muhtâr'a güvenmemekle birlikte Kûfe'deki taraftarlarının pek çoğunu etrafında toplaması sebebiyle onu açık şekilde reddetmek de istemiyordu. Nitekim Muhtâr hakkındaki düşüncesini ve kendisini vekil tayin edip etmediğini soran Kûfeliler'e, "Allah'ın kullarından istediği biriyle yardım etmesi bizi memnun eder" şeklinde üstü kapalı bir cevap verdiği kaydedilmektedir. Muhataplarının olumlu biçimde yorumladığı bu cevap Muhtâr'ın işini kolaylaştırdı. Muhtâr, o sıralarda "mehdî" lakabını verdiği Muhammed'in ağzından İbrâhim b. Eşter'e bir mektup yazarak onu da yanına çekmeyi başardı. Muhammed b. Hanefiyye ise mehdî lakabını kullanmayı reddetti. Bununla birlikte Muhtâr ile bütün ilişkilerini kestiğini açıklamanın getireceği tehlikeleri dikkate alıp onun hakkında sessiz kalmayı tercih etti (İbn Sa'd, V, 94, 105).

Muhammed b. Hanefiyye, 66 (686) yılında hac maksadıyla Mekke'ye gittiğinde Abdullah b. Zübeyr kendisine biat etmesini teklif etti. Ancak o yine bütün müslümanların biat şartını ileri sürerek bunu reddetti. Abdullah bu defa zorla biat almak istedi. Bu sırada Muhtâr es-Sekafî'nin Kûfe'yi ele geçirdiği ve halkı Muhammed b. Hanefiyye etrafında toplamaya çağırdığı duyuldu. Gelişmeler karşısında endişeye kapılan Abdullah, Muhammed'i yakınlarıyla birlikte Zemzem Kuyusu civarındaki bir eve hapsedti, evin etrafına odun yığdırarak biat etmedikleri takdirde evi yakma tehdidinde bulundu. Muhammed b. Hanefiyye gizlice gönderdiği bir mektupla Muhtâr'ı yardıma çağırdı; onun Kûfe'den gönderdiği süvari birliği onları kurtardı. Fakat Muhammed gelen birliğin Abdullah b. Zübeyr'in askerleriyle savaşmasına izin vermedi.

Mekke'den ayrılıp Mina'ya giden ve bir süre orada ikamet eden Muhammed bir daha Muhtâr'ın yardımına başvurmadı ve bu tutumu sayesinde onun öldürülmesinin (67/687) ardından herhangi bir sıkıntıyla karşılaşmadı. Abdullah b. Zübeyr tarafından Mekke'ye çağırılmasına rağmen Tâif'e gitmeyi tercih etti. 68 (688) yılı hac mevsiminde Mekke'ye geldi. O yıl hacılar Arafat'ta Muhammed b. Hanefiyye, Abdullah b. Zübeyr, Emevî taraftarları ve Hâricîler olmak üzere dört bayrak altında toplanmıştı. Abdullah b. Zübeyr, hac sonrasında kardeşi Urve vasıtasıyla Muhammed'i tekrar kendisine biata çağırdıysa da Muhammed ihtilâf çıkarma niyetinde olmadığını, dolayısıyla kendisinden endişe etmemesini söyledi ve tehditlere rağmen yine biat etmedi (a.g.e., V, 106). Bu günlerde Halife Abdülmelik b. Mervân tarafından Şam'a davet edilince Küseyyir ve diğer yakınlarıyla birlikte yola çıktı. Eyle'ye geldiğinde halkın sevgi gösterileriyle karşılandı. Bunun üzerine Abdülmelik, ikinci bir mektup göndererek hâkimiyeti altındaki topraklarda kendisine biat etmeden bulunmasının uygun olmayacağını söyledi; ya biat etmesini veya ülkesini terketmesini istedi. Muhammed ise Abdülmelik'e yazdığı cevapta hilâfet konusunda halkın ittifakı şeklindeki görüşünü değiştirmedini söyledi ve Mekke'ye geri döndü. Haccâc'ın Abdullah b. Zübeyr'i muhasarasına kadar orada kaldı.

Haccâc, 72 (692) yılında Mekke'yi muhasarası sırasında Muhammed b. Hanefiyye'ye haber gönderip Abdülmelik'e biat

etmesini istedi. Şartını tekrarlayarak teklifi reddeden Muhammed, Abdullah b. Zübeyr'in öldürülmesinin (73/692) ardından şart gerçekleşince Abdülmelik'e biat etti. Muhammed bundan sonraki yıllarını Medine'de öğretimle geçirdi. 78'de (697) Abdülmelik'i ziyaret maksadıyla Dımaşk'a gitti ve halifeden yakınlık gördü. Oradan Medine'ye dönen Muhammed, Muharrem 81'de (Mart 700) vefat etti ve Cennetü'l-bakî Mezarlığı'na defnedildi.

Muhammed b. Hanefiyye'nin siyasetin dışında kalmaya çalışması genellikle dinî sebeplerle izah edilmiştir. Ancak babası Hz. Ali ile kardeşleri Hasan ve Hüseyin'in başına gelenler onu çok etkilemiş olmalıdır. Kendisinin Muhtâr es-Sekafî ile münasebetine dair bilgiler çelişkilidir. Muhtâr'ın halkı etrafında toplamak için böyle davrandığına ve Muhammed'in onunla bir ilişkisinin bulunmadığına dair rivayetler yanında Kûfe'deki taraftarlarına Muhtâr'ı desteklemelerini söylediğini ve Hz. Hüseyin'in intikamını alması sebebiyle ondan memnun kaldığını gösteren bilgiler de mevcuttur.

Dönemin büyük âlimleri arasında sayılan Muhammed b. Hanefiyye babasından önemli ölçüde istifade etmiş, Hz. Osman, Ammâr b. Yâsir, Ebû Hüreyre ve diğer sahâbîlerden hadis dinlemiştir. Yetiştirdiği talebelerin başında oğulları Abdullah, Hasan, İbrâhim ve Avn gelmektedir. Bunların İslâm'da ircâ ve itizâl düşüncelerinin ortaya çıkmasında etkili olduğu kabul edilir. Hatta ircâ ile ilgili ilk çalışmaların Muhammed b. Hanefiyye ve oğlu Hasan tarafından başlatıldığı kaydedilir (bk. HASAN b. MUHAMMED b. HANEFİYYE). Kendisinden sonra Keysâniyye Şiâsi'na bağlı grupların imamı olan büyük oğlu Ebû Hâşim Abdullah'ın Mu'tezile'nin kurucusu Vâsîl b. Atâ'yı etkilediği belirtilmektedir. Ayrıca rivayete göre Ebû Hâşim, uhdesindeki imâmet hakkını Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas'a vasiyet ederek Abbâsî davetinin başlamasına zemin hazırlamıştır.

Muhammed b. Hanefiyye'nin imâmetini kabul eden Keysâniyye fırkası onun gerçekten ölüp ölmediği, nerede bulunduğu, imâmetin daha sonra kime intikal ettiği konusunda on civarında kola ayrılmıştır. Özellikle Kerbiyye fırkası Muhammed'in ölmediğini, Medine yakınlarındaki Radvâ dağında yaşadığını, kendisine yiyecek ulaştırıldığını, yanında bulunan bir aslan ve kaplan tarafından korunduğunu, bu durumun Allah'ın dilediği bir müddete kadar devam edeceğini, zamanı gelin-

MUHAMMED b. HANEFİYYE

ce mehdî olarak ortaya çıkıp hâkimiyetini kuracağını iddia etmiştir. Bu inancın Küseyir ve Seyyid el-Himyeri'nin şiiirlerine de aksettği görülmektedir (bk. KEYSÂNİYYE).

Muhammed b. Hanefiyye'nin kahramanlıklarının anlatıldığı, konusu tarihî olaylara uygun olmayan dinî-destanî hikâyeler Türk halk edebiyatında *Muhammed Hanefi Cengi*, Fars edebiyatının etki alanındaki Güneydoğu Asya ülkelerinde *Hikâyât-ı Muhammed Hanefiyye* adıyla şöhret bulmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 91-116; Belâzürî, *el-Ensâb* (Zekkâr), II, 423-424; III, 463-488; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 261-263; Taberî, *Târîh* (Ebü'l-Fazl), V, 13, 154, 341-342, 560-561; VI, 17, 75-77, 138; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb* (Abdülhamîd), III, 123; Ali b. Muhammed en-Nessâbe, *el-Mecdî fi ensâbi't-Tâlibiyyin* (nşr. Ahmed el-Mehdevî ed-Dâmğânî), Kum 1409, s. 223; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk* (Amrî), LIV, 318-359; İbn Ebü'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-belâga* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl), Beyrut 1385/1965, I, 243-246; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 169-173; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXII, 38-40; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, IV, 110-129; İbn Inebe, *'Umdetü't-tâlib*, Beyrut, ts. (Dâru mektebeti'l-hayât), s. 389-390; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, s. 15-16; Ali Sâmî en-Neşşâr, *Neş'etü'l-fikri'l-fel-sefi fi'l-İslâm*, Kahire 1977, II, 54-59; Fr. Buhl, "Muhammed Ibn al-Hanafîyya", *EI²* (İng.), VII, 402-403.

MUSTAFA ÖZ

MUHAMMED b. HASAN

(bk. ŞEYBÂNÎ, Muhammed b. Hasan).

MUHAMMED HASAN HAN

(محمد حسن خان)

(ö. 1313/1896)

İrânlı devlet adamı ve yazar.

21 Şâban 1259'da (16 Eylül 1843) Tahran'da doğdu. Kaçar Hanı Nâsirüddin Şah'ın Merâga hâcibüddevesi Hacı Ali Han'ın oğlu olup anne tarafından Kaçarlar, baba tarafından İlhanlı hükümdarlarının soyundan gelir. Muhammed Hasan, Tahran'daki dârülfünunda eğitim gördükten sonra veliaht Kâsım Mirza'nın yaverliğine getirildi. 1858'de Hûzistan bölgesine vali ve ordu kumandanı, 1861'de de adalet bakanı olan babasının yardımcılığı yaptı. 1863'te büyükelçilik ikinci sekreteri ve askerî ataşe olarak Paris'e gönderildi. 1867'de İrân'a döndüğünde şahın özel mütercimi oldu ve seyahatlerinde ona eşlik etti. Bu arada *Millet* gazetesi için

Fransızca'dan yazılar tercüme etti. 1871'de Devlet Basımevi ve ertesi yıl Devlet Tercüme Bürosu başkanlıklarına getirildi ve kendisine "Sanîuddevle" unvanı verildi. Resmî saraylar ve bahçeler yöneticiliği, protokol âmirliği ve Adalet bakanı yardımcılığı gibi görevlere tayin edildiği 1873'te Nâsirüddin Şah'ın ilk Avrupa seyahatine katıldı. Devlet Basımevi ve Tercüme Bürosu yöneticiliği sırasında çeşitli gazetelerin yayımını başlattı, birçok kitap tercüme ettirdi ve telif çalışmalarını yürüttü. Bunlar arasında yazımına daha önce başlanan *Nâme-yi Dânişverân* adlı biyografik çalışma özellikle anılmalıdır (I-VII, Tahran 1296-1324, şîn harfine kadar). 1878'de Nâsirüddin Şah'la birlikte tekrar Avrupa seyahatine çıktı. 1882'de Meclis-i Şûrâ üyeliğine, ertesi yıl Basın Yayın bakanlığına getirildi ve bu görevi hayatının sonuna kadar sürdürdü. 1887'de kendisine "İtimâdüssaltana" unvanı verildi. Bu arada Paris ve Londra Asya cemiyetleri üyeliklerine seçildi. Şahın 1889'daki Avrupa seyahatine katıldı. 18 Şevval 1313 (2 Nisan 1896) tarihinde vefat etti ve Necef'te defnedildi. Muhammed Hasan çok sayıda kitap telif etmiş ve Fransızca'dan pek çok tercüme yapmıştır. Ancak onun Devlet Basımevi yöneticiliği sırasında başkaları tarafından yazılmış eserleri kendi adına yayımladığı ve bunlardan *Halse ya Hâbnâme* ile *Rûznâme-i Hâtırat* dışındakilerin ona ait olmadığı ileri sürülmüştür.

Eserleri. 1. *Mir'âtü'l-büldân-ı Nâsirî*. İrân bölge ve şehirlerinin tarih ve coğrafyasına dair alfabetik olarak bilgi veren bir kitaptır (I-IV, Tahran 1294-1297 h., 1367 hş.; nşr. Abdülhüseyn Nevâî - Mîr Hâşim Muhaddis, I-III, Tahran 1368-1369 hş.). Eserden bir bölüm *Târîh-i Bâbil ve Ninevâ* adıyla yayımlanmıştır (Bombay 1311). 2. *Târîh-i Muntazam-ı Nâsirî*. Umumi bir tarih olup Hz. Peygamber'in hicretinden 1300 (1883) yılına kadarki olayları kapsar (I-III, Tahran 1298-1300; nşr. Muhammed İsmâil Rızvânî, Tahran 1363-1368 hş.). 3. *Ma'la'u's-şems*. Horasan bölgesi, özellikle Meşhed şehri ve yöresinin tarihine, burada yetişmiş kişilerin biyografisine dairdir (Tahran 1301-1303; nşr. Teymûr Burhân Lîmûdihî, Tahran 1362 hş.). 4. *Hâyât-ı Hisân*. Adını Rahmân sûresinin 70. âyetinden alan eser, Osmanlı âlimi Mehmed Zihni Efendi'nin *Meşâhîrü'n-nisâ* adlı kitabının ilâveli tercümesidir (I-III, Tahran 1304-1307). 5. *el-Me'âşir ve'l-âşâr*. Nâsirüddin Şah'ın kırkıncı hükümdarlık yılı münasebetiyle yazılmış

olup onun dönemiyle ilgili olaylar ve ileri gelen kişiler hakkında bilgi içerir (Tahran 1309, 1348 hş.; nşr. İrec Efşâr, I-III, Tahran 1363-1368 hş.). 6. *Dürerü't-ticân fi târihi Benî Eşkân*. Eşkânîler'in (m.ö. 247-m.s. 225) tarihinden bahseder (I-III, Tahran 1308-1311; nşr. Ni'met Ahmedî, Tahran 1371 hş.). 7. *et-Tedvîn fi ahvâli cibâli's-Şervîn*. Mâzenderan bölgesindeki Sevâdkûh şehrinin tarihiyle ilgilidir (Tahran 1311). 8. *Hiccetü's-sa'âde fi haccetü's-şehâde*. Kerbelâ şehidleri hakkındadır (Tahran 1304; Tebriz 1310). 9. *Halse ya Hâbnâme*. Kaçar hânedanlığını ve o dönemin devlet adamlarını eleştiren edebî nitelikli bir eserdir (Meşhed 1324 hş.; Tahran 1348 hş.). 10. *Rûznâme-i Hâtırat-ı İtimâdi's-saltana* (Tahran 1345 hş.; nşr. İrec Efşâr, Tahran 1356 hş.). 11. *Tatbîk-i Luğât-i Coğrafiyâ-i Kadîm ve Cedîd-i İrân* (Tahran 1311; nşr. Muhammed Muhaddis, Tahran 1363 hş.). Muhammed Hasan Han'ın ayrıca Batı dillerinden birçok tercümesi ve yazma halde bir sözlük çalışması vardır.

BİBLİYOGRAFYA :

M. Hasan Han, *Ma'la'u's-şems* (nşr. Teymûr Burhân Lîmûdihî), Tahran 1362 hş., nesredenin girişi, s. XVI-XL; a.m.f., *Mir'âtü'l-büldân* (nşr. Abdülhüseyn Nevâî - Mîr Hâşim Muhaddis), Tahran 1362 hş., Nevâî'nin önsözü, I, s. I-XLVI; Browne, *LHP*, VI, 453-456; Tebrîzî, *Reyhâne-tü'l-edeb*, I, 151-152; *Nâme-i Dânişverân-ı Nâsirî*, Kum, ts. (Dârü'l-fikr), I, Seyyid Rızâ Sadr'ın önsözü; I. Krackovsky, *Târîhu'l-edebî'l-coğrafiyyi'l-Arabî* (trc. Selâhaddin Osman Hâşim), Kahire 1965, II, 548-550; Rypka, *HIL*, s. 341; Yahyâ Âryanpûr, *Ez Şabâ tâ Nimâ*, Tahran 2535 şş., I, 264-271; Mehdi Bâmdâd, *Şerh-i Hâl-i Ricâl-i İrân*, Tahran 1371 hş., III, 330-348; V. Minorsky, "Muhammad Hasan Khan", *EI²* (İng.), VII, 440; Abbas Amanat, "E'temâd al-Saltana", *EI²*, VIII, 662-666.

RIZA KURTULUŞ

MUHAMMED
HASENEYN MAHLÛF

(bk. ADEVÎ, Muhammed Haseneyn).

MUHAMMED HİDİR HÜSEYİN
(محمد الخضرم حسين)Muhammed el-Hidr b. Hüseyin b. Ali b. Ömer el-Hasenî
(1876-1958)

Tunus asıllı âlim, Ezher şeyhi.

26 Receb 1293'te (17 Ağustos 1876) Tunus'un Nefta şehrinde doğdu. Ahdar lakabını Mısır, Suriye ve İstanbul'u kapsayan seyahatleri sırasında bu bölgelerde-